

खिलाफत आणि असहकार चळवळ

1919-1922 मध्ये भारतातील ब्रिटीश राजवटीला विरोध करण्यासाठी असहकार आणि खिलाफत या दोन्ही चळवळींचे आयोजन करण्यात आले. वेगवेगळे मुद्दे असूनही, चळवळींनी नंतर अहिंसा आणि असहकाराच्या कृतीची एकत्रित योजना स्वीकारली.

या काळात काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांची युती झाली. या दोन्ही पक्षांच्या एकत्रित प्रयत्नातून अनेक राजकीय निदर्शने झाली.

चळवळ सुरु होण्याची कारणे

खालील घटक दोन चळवळींची पार्श्वभूमी म्हणून काम करतात:

सरकारी शत्रुत्व

- रौलेट कायदा, पंजाबमध्ये लष्करी कायदा लागू केला आणि जालियनवाला बाग हत्याकांडाने परकीय राजवटीचा क्रूर आणि असंस्कृत चेहरा उघड केला.
- पंजाब अत्याचारांवरील हंटर कमिशन डोळेझाक करणारा सिद्ध झाला.
- हाऊस ऑफ लॉर्ड्सने (ब्रिटिश संसदेच्या) जनरल डायरच्या कृतीला मान्यता दिली.

असंतुष्ट भारतीय

- मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणा त्यांच्या राजेशाहीच्या अकल्पित योजनेसह स्व-शासनासाठी भारतीयांच्या वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यात अयशस्वी ठरली.

आर्थिक अडचणी

- युद्धोत्तर काळात वस्तूंच्या किमती वाढणे, भारतीय उद्योगांचे उत्पादन घटणे, कर आणि भाडे यांचा बोजा वाढणे इत्यादींमुळे देशाची आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक बनली होती.
- युद्धामुळे समाजातील जवळपास सर्वच घटकांना आर्थिक त्रास सहन करावा लागला आणि त्यामुळे ब्रिटीशविरोधी वृत्ती अधिक दृढ झाली.

खिलाफत मुद्दा

ब्रिटिशांविरुद्ध तुर्कीची आघाडी

- भारतासह जगभरातील मुस्लिम तुर्कस्तानच्या सुलतानला त्यांचा आध्यात्मिक नेता खलिफा (खलिफा) मानतात.
- पहिल्या महायुद्धात तुर्कस्तानने ब्रिटीशांच्या विरोधात जर्मनी आणि ऑस्ट्रियाशी युती केली होती.

असंतुष्ट भारतीय मुस्लिम

- भारतीय मुस्लिमांनी पहिल्या महायुद्धात ऑट्टोमन साम्राज्याची पवित्र ठिकाणे खलिफाच्या ताब्यात जातील हे समजून सरकारला पाठिंबा दिला.
- तथापि, युद्धानंतर, तुर्क साम्राज्याचे विभाजन झाले, तुर्कस्तानचे तुकडे झाले आणि खलिफाला सत्तेवरून काढून टाकण्यात आले.
- हे खलिफाचा अपमान म्हणून घेतलेल्या मुस्लिमांना यामुळे संताप आला. अली बंधू, शौकत अली आणि मोहम्मद अली यांनी ब्रिटिश सरकारविरुद्ध खिलाफत चळवळ सुरू केली.
- ही चळवळ 1919 ते 1924 दरम्यान झाली.

खिलाफत समिती

- 1919 च्या सुरुवातीला, अली बंधू, मौलाना अबुल कलाम आझाद, अजमल खान आणि हसरत मोहनी यांच्या नेतृत्वाखाली अखिल भारतीय खिलाफत समितीची स्थापना करण्यात आली, ज्यामुळे ब्रिटिश सरकारला तुर्कीबद्दलचा आपला दृष्टिकोन बदलण्यास भाग पाडले गेले.
- त्यामुळे देशव्यापी आंदोलनाचे मैदान तयार झाले.
- नोव्हेंबर 1919 मध्ये दिल्ली येथे अखिल भारतीय खिलाफत परिषद आयोजित करण्यात आली आणि ब्रिटीश वस्तूवर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन करण्यात आले.

भारतीय मुस्लिमांच्या मागण्या

भारतात, मुस्लिमांनी इंग्रजांकडे मागणी केली की:

1. मुस्लिम पवित्र स्थळांवर खलिफाचे नियंत्रण कायम ठेवले पाहिजे.
2. प्रादेशिक व्यवस्थेनंतर खलिफाकडे पुरेसा प्रदेश सोडला पाहिजे.

काँग्रेसची सुरुवातीची भूमिका

- खिलाफत चळवळ यशस्वी होण्यासाठी काँग्रेसचा पाठिंबा आवश्यक होता.
- महात्मा गांधी खिलाफतच्या मुद्द्यावर सरकारच्या विरोधात सत्याग्रह आणि असहकार सुरू करण्याच्या बाजूने असले तरी, या प्रकारच्या राजकीय कृतीवर काँग्रेस एकजूट नव्हती.
- हिंदू-मुस्लिमांना एकत्र आणण्याची आणि अशा जनआंदोलनात मुस्लिमांचा सहभाग आणण्याची ही सुवर्णसंधी असल्याने काँग्रेसला नंतर पाठिंबा देण्यास इच्छुक वाटले.
- मुस्लिम लीगनेही काँग्रेसला त्यांच्या राजकीय प्रश्नांवर आंदोलनाला पूर्ण पाठिंबा देण्याचे ठरवले.

असहकार चळवळ

महात्मा गांधींची भूमिका:

- **गांधीवादी चळवळीची सुरुवात:** असहकार चळवळ ही ब्रिटिशांविरुद्धच्या गांधीवादी चळवळीची सुरुवात होती. महात्मा गांधी 1915 मध्ये भारतात परतले आणि खेडा, चंपारण आणि अहमदाबादमध्ये त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराविरोधात शेतकरी आणि मजूर आंदोलने आयोजित करण्यास सुरुवात केली.
- **असहकाराची सुरुवात:** जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि न्याय नाकारण्याच्या दडपशाहीच्या उपाययोजनांद्वारे, गांधींनी निरीक्षण केले की "राष्ट्रीय सन्मानाचे समर्थन करण्यासाठी आणि भविष्यात चुकीची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी एकमेव प्रभावी माध्यम म्हणजे स्वराज्याची स्थापना". परिणामी, असहकार मोहिमेचा शुभारंभ १ ऑगस्ट १९१९ रोजी महात्मा गांधींच्या हस्ते झाला. खिलाफत चळवळीच्या समर्थनार्थ ही चळवळ सुरू करण्यात आली.

चळवळी दरम्यान

- **अहिंसा संदेशाचा प्रसार:** लाखो देशवासीयांनी त्या दिवशी गांधींना पाठिंबा दर्शविणारा आणि सरकारचा विरोध म्हणून त्यांचे कार्य थांबवले. राष्ट्रीय एकात्मता आणि सरकारशी असहकाराचा संदेश देण्यासाठी गांधींनी अली-बंधूसह व्यापक दौरे केले.
- **ब्रिटीश पदव्या आणि वस्तूवर बहिष्कार:** असहकाराच्या कार्यक्रमात ब्रिटीश पदव्या आणि सन्मानांचे आत्मसमर्पण, ब्रिटीश न्यायालये, विधिमंडळे आणि शैक्षणिक संस्थांवर बहिष्कार तसेच परदेशी वस्तूवर बहिष्कार यांचा समावेश होता. लोकांनी परकीय कापडाच्या सार्वजनिक शेवग्या पेटवल्या. 1920 ते 1922 दरम्यान विदेशी कापडाची आयात मोठ्या प्रमाणात घटली.
- **स्वदेशीचा प्रचार:** बहिष्कारामुळे स्वदेशी वस्तूंचा, विशेषतः हाताने कातलेल्या आणि हाताने विणलेल्या खादी कापडाचा प्रचार, अस्पृश्यता दूर करणे, हिंदू-मुस्लिम ऐक्याला प्रोत्साहन देणे आणि मद्यपान वर्ज्य करणे या गोष्टी घडल्या.

आंदोलनाला लोकांचा प्रतिसाद:

- **विद्यार्थी:** हजारोंच्या संख्येने विद्यार्थी सरकारने स्थापन केलेल्या शाळा आणि महाविद्यालये सोडून मोठ्या संख्येने चळवळीत सामील झाले.
- **मध्यमवर्गीय लोक:** त्यांनी सुरुवातीला आंदोलनाचे नेतृत्व केले परंतु नंतर गांधींच्या कार्यक्रमाबद्दल बरेच आक्षेप नोंदवले.
- **उद्योगपती:** आर्थिक बहिष्काराला भारतीय व्यापारी गटाकडून पाठिंबा मिळाला कारण त्यांना राष्ट्रवादीच्या स्वदेशीच्या वापरावर भर दिल्याचा फायदा झाला

- **शेतकरी :** शेतकऱ्यांचा मोठा सहभाग होता. तथापि, त्यातून पुढे 'कनिष्ठ आणि उच्च जाती' यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला. या चळवळीने कष्टकरी जनतेला ब्रिटिशांविरुद्ध तसेच त्यांच्या भारतीय स्वामी आणि जुलमी लोकांविरुद्ध त्यांच्या खऱ्या भावना व्यक्त करण्याची संधी दिली.
- **महिला:** महिलांनी मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला, पर्दा सोडला आणि टिळक निधीसाठी दागिने अर्पण केले.
 - त्यांनी विदेशी कापड आणि दारू विक्री करणाऱ्या दुकानांसमोर आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला.
 - असहकार आंदोलन सुरू झाल्याच्या एक वर्षानंतर महात्मा गांधींनी टिळक स्वराज निधीची घोषणा केली होती.
 - हा निधी बाळ गंगाधर टिळकांना त्यांच्या पहिल्या पुण्यतिथीनिमित्त श्रद्धांजली होती, ज्याचे उद्दिष्ट भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला आणि ब्रिटीश राजवटीचा प्रतिकार करण्यासाठी 1 कोटी रुपये जमा करणे हे होते.
- **सरकारचा प्रत्युत्तर:** पोलिसांनी गोळीबार केला ज्यामुळे अनेक लोकांचे प्राण गेले. काँग्रेस आणि खिलाफत स्वयंसेवक संघटना बेकायदेशीर आणि बेकायदेशीर घोषित करण्यात आल्या. सार्वजनिक सभांवर बंदी घालण्यात आली आणि गांधी वगळता बहुतेक नेत्यांना अटक करण्यात आली.

असहकार आंदोलन मागे घेणे

- फेब्रुवारी 1922 मध्ये, उत्तर प्रदेशातील चौरा चौरा येथे, जमाव आणि ठाण्याचे पोलिस यांच्यातील संघर्षानंतर हिंसक जमावाने 22 पोलिसांची निर्घृण हत्या केली.
- या बातमीने गांधींना खूप धक्का बसला. आंदोलनाच्या वाढत्या हिंसक प्रवृत्तीने खूश नसून त्यांनी तातडीने आंदोलन मागे घेण्याची घोषणा केली.
- सी.आर.दास, मोतीलाल नेहरू, सुभाष बोस, जवाहरलाल नेहरू यांच्यासह बहुतेक राष्ट्रवादी नेत्यांनी मात्र गांधींच्या आंदोलन मागे घेण्याच्या निर्णयावर असहमत व्यक्त केले.
- मार्च 1922 मध्ये गांधींना अटक करण्यात आली आणि त्यांना सहा वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झाली.

चळवळीच्या अपयशाची कारणे

1. सरकारकडून वाटाघाटी नाहीत
2. खिलाफत प्रकरणाची प्रासंगिकता गमावणे
3. सक्रिय प्रतिसादाचा अभाव
4. हिंसेपासून दूर राहणे नाही

असहकार चळवळीचा परिणाम

1. चळवळीची कमाल मर्यादा
2. स्वराज्य आणि स्वदेशी संस्थांची स्थापना
3. भारतीयांमध्ये एकता निर्माण करणे
4. आर्थिक आघाडीवर परिणाम